

VALERIU ANANIA: FROM BEYOND THE WATERS. DIARY PAGES, CHRONICLES, ATTITUDES

Doina Pologea Berceanu

PhD Student, "Petru Maior" University of Tîrgu Mureş

Abstract: From beyond the Waters. Pages from a Diary and other Texts brings together a series of articles published by Valeriu Anania during the period in which he was in the USA. In these texts, publishing intertwines with memoirs and the author's beliefs as a writer shine through, while he establishes crossing points between the Romanians from abroad and those from back home.

Key concepts: beliefs, writer, memoirs, bridges, home.

În perioada 1965-1976, Valeriu Anania a activat în cadrul Arhiepiscopiei Ortodoxe Române din America și Canada, ca director de cancelarie, director al Departamentului Publicațiilor și reprezentant pentru relațiile interbisericești, cu sediul la Detroit, redactând revista și almanahul „Credința” (1965-1976) și caseta de literatură „Noi”, aceasta din urmă fiind editată pe spese proprii. Ioan-Nicu Turcan a structurat într-un volum scrierile acelei perioade (*De dincolo de ape. Pagini de jurnal și alte texte*, Editura Dacia, 2000), la care a mai adăugat câteva articole rătăcite, publicate în diferite reviste, în ideea de a întregi profilul celui care se dovedește a fi, în toate scrierile sale, oricare ar fi genul abordat, un scriitor dublat de o conștiință. Prin vitraliile scrisului gazetăresc se vede **omul** Anania, se poate reconstrui o biografie interioară, profilul moral și spiritual al unei personalități de marcă, sunt pagini care redescoperă un sens al solidarității umane. „Publicistul Bartolomeu Anania găsește calea spre suflete și inteligențe, stârnește spiritul și incită la polemici, vorbește cu har și pe înțeles sau ironizează fără menajamente, oferind mereu ceva cui simte că poate renunța la propriile prejudecăți măcar o secundă”¹, scrie Ovidiu Pecican.

Sunt pagini care se constituie într-o adevărată profesiune de credință, de pildă articolul *De ce scriu? In ce cred?*, publicat în „Revista de istorie și teorie literară” din 1986, ca răspuns la o anchetă a publicației. La întrebarea „de ce scriu?”, Anania crede că e mai potrivit să se întrebe „de ce nu mă pot hotărî să nu mai scriu?”, văzând în scris o caznă sfântă, dar care nu-l scutește nici de oboseală, nici de descurajare. „Nu am făcut avere nici cât un precupeț”, mai scrie el, „gloria nu m-a pândit și nici nu mă amenință”, iar la toate acestea se adaugă cireașa de pe tort: faptul că nu-i place să se apuce de scris și ar face orice altceva decât să înceapă să scrie un rând. Și atunci? „Pot răspunde limpede și fără echivoc că principalul mobil al scrisului meu e sentimental datoriei.

¹ Ovidiu Pecican, *Prefața la volumul Valeriu Anania, Opera Literară VIII, Publicistica*, Vol. 1, Editura Limes, 2008, p. VIII.

Restul e mult mai puțin important”². Lămurirea acestui sentiment s-a petrecut într-o situație clară: exmatriculat din Facultatea de Medicină, pe motiv că a condus greva studențească anticomunistă și antirevizionistă din Clujul anului 1946, se afla la Toplița, într-o stare depresivă, când l-a ajuns scrisoarea unui coleg de facultate, Dan Begu, viitor medic în Craiova, care l-a îndemnat să se întoarcă la literatură: „Într-o lungă și glorioasă carieră medicală vei putea să vindeci sau să alini câteva mii de pacienți, dar cu operele tale vei putea să bucuri sute de mii de oameni, poate chiar milioane, dacă ele vor străbate măcar două-trei generații”. Valeriu Anania a descoperit prin intermediul acestei scrisori că are datorii întreprinse față de talantul ce nu trebuie îngropat, față de neamul său nobil și limba lui frumoasă, față de bunul și credinciosul său cititor, cu care a încheiat un pact de alianță perpetuă. „Contractul tău cu cititorii nu mai poate fi reziliat decât de către aceștia”, spunea la capătul experienței scrierii, ca unic autor, al casetei „Noi”, răsfoind numeroasele scrisori de la cititorii care deveniseră parte a sufletului său.

Valeriu Anania a scris chiar și în reclusiune, când viața îi era amenințată. De unde se poate trage concluzia că scrisul său a fost o necesitate, recurs la o metodă de „blindare” a sufletului în fața răului invaziv: „Când cititorul e o abstracție și ziua de mâine o incertitudine, când manuscrisul e amenințat să piară, inevitabil, odată cu autorul, se mai poate pune întrebarea: de ce scrii? Am motive să cred că, dincolo de orice cauză, scrisul - mai bun sau mai rău, mai fragil sau, poate, durabil - face parte din ființa și destinul meu”³. E un răspuns care pune față în față precaritatea omului și a destinului scriitoricesc cu statutul și noblețea actului de a scrie, noblețea prin care un om se dăruie semenilor săi, scriind cu viața și sângele său. „Calitatea ontologică a scrisului depășește în felul acesta chiar nevoia de sens. E ca și cum s-ar afirma: *a fi înseamnă a fi scriitor*, ceea ce e mai mult decât asumarea luptei cu nonsensul”⁴. Scrisul pentru Valeriu Anania a fost, nu în ultimul rând, o șansă de afirmare a libertății interioare. În secțiunea volumului numită *Noi pagini de jurnal american*, care înglobează articole publicate în caseta de literatură *Noi*, răzbat ecouri care trădează zbuciumul lăuntric al scrierii fiecărei pagini. Scriitorul se cere a fi un om cu deplină probitate morală: „Un scriitor nu se poate purta de-a joaca cu cititorii (...). Tot începutul e și o angajare, o făgăduință, un legământ, iar dezertarea, dacă nu duce la eșafod, lasă în urmă un văzduh cenușiu, al sinucigașului cabotin. Fuga de propria-i răspundere e singura experiență pe care scriitorul nu și-o poate permite”⁵. Dacă ar fi să stea față în față aceste declarații cu cele ale lui Eugen Ionescu -care trebuie luate *cum grano salis*, desigur - „scriu pentru că trebuie să-mi trec timpul cu ceva până la moarte, ca s-o uit și ca să nu mă plictisesc de tot”⁶, ele au în plus picătura de responsabilitate a unui Sisif care și-a impus să care o piatră în spinare, piatra fiind el însuși. Valeriu Anania nu-și trece doar timpul vieții cu ceva, ci se simte îndatorat față de piatră, față de muntele pe care-l are de urcat. O singurătate colocvială, gureșă pe alocuri, îi este funciară. Alt mobilul al scrisului său ar putea fi aflat în rândurile dedicate unui alter-ego al său, așa-zis „cavaler

² Valeriu Anania, *De dincolo de ape. Pagini de jurnal și alte texte*, Ediție îngrijită și postfață de Ioan- Nicu Turcan, Editura Dacia, Cluj- Napoca, 2000, p. 136.

³ *Ibidem*, pp. 136-137.

⁴ Nicolae Turcan, *Credința ca filosofie. Marginalii la gândirea Tradiției*, capitolul *Religie, politică și literatură la Bartolomeu Valeriu Anania*, prefață de Radu Preda, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2011, p. 109.

⁵ Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 252.

⁶ Zigu Ornea, *O anchetă literară*, în „România literară”, nr. 46/1999.

al zodiilor”: „Ai în tine o credință neliniștită care fuge din rugăciune și plesnește în cuvinte⁷”. Rostirea sinelui implică, la Valeriu Anania, și mărturisirea credinței, pentru a nu lăsa lumina să se stingă sub obroc.

Ca reprezentant al B.O.R. în SUA și Canada, Valeriu Anania se simțea dator să edifice punți între românii din țară și cei de dincolo de ape. Gândul său realiza un survol peste țară, din depărtări, fiindcă de acolo „orice întrezărire valorică devine un punct de sprijin apropiat, nemijlocit, certitudine dătătoare de speranță.⁸ Preocupat de starea literaturii și a culturii române, avea convingerea că din foișorul său de foc își poate face o idee mult mai cuprinzătoare asupra a ceea ce se întâmplă în literele române decât dacă s-ar afla într-un cenaclu literar de pe Strada Frumoasă. Promovează cultura română „cu timp și fără timp”, indiferent de ce parte a baricadei politice se situează creatorii de cultură. Scrie despre cărți apărute în țară și în străinătate semnate de Ioan Alexandru, Ana Blandiana, Mira Simian, Nicu Caranica, Dumitru Micu, George Uscătescu, Antonie Plămădeală, Mircea Eliade, Mihai Niculescu, Constantin Noica, Dumitru Țepeneag, Ștefan Baciu. Pune lauri de cuvinte pe revista „Secolul XX” a lui Dan Hăulică. Înviată cu cerneală proaspătă, prin vobletele scrisului său trec - cu freamăt - evenimente cum ar fi aniversarea Unirii Principatelor din 1859 sau reîntregirea neamului în 1918, performanțele ansamblului „Ciocârlia” și ale corului „Madrigal” pe plaiuri americane, întrunirea cenaclului scriitorului L.M.Arcade la Paris, expoziția Brâncuși de la Philadelphia, New-York și Chicago. Deși nu se consideră critic literar, Anania dă la iveală câteva formulări remarcabile. Despre Ioan Alexandru scrie că practică un discurs poetic care „e mai mult decât o problemă de artă: o formulă de viață (...). Versurile lui sunt ca niște aripi de vultur la subțoriile unei privighetori: cântecul zboară, purtat” (p. 212). Despre Eugen Ionescu scrie că este „un sfînx cu templul între labe”, iar angoasa lui „a avut acea grandoare a aburului masiv de pe Niagara, ale cărui urcușuri incerte îl duc nu la destrămarea, ci la conturarea unei anume identități” (p. 218). Despre arta lui Brâncuși notează: „Tăgăduind o natură coruptă și degradată prin proliferare, cu excrescențe stupide pe care le numim nasuri și ochi, artistul o izbăvește de solzii evoluției și o readuce în tiparele ei primordiale, la arhetip, o restitue stării de inocență, de formă pură, de transparentă și imponderabilitate, ca în teologumele lui Grigore de Nyssa. Opera lui Brâncuși e restaurarea genezei. De la *Domnișoara Pogany*, ea însăși o capodoperă, și până la *Pasărea în spațiu*, culmea artei brâncușiene, e un drum anevoios, de-a lungul căreia materia avea să fie supusă unei asceze purificatoare” (p. 247). Scrie despre expozițiile Picasso și Brâncuși de la Muzeul de Artă Modernă din New -York ca și cum cele două evenimente nu ar avea puncte tangențiale și ar veni de pe planete diferite. Diferența stă, între altele, în publicul lor. Iată cum este văzut publicul format din fanii lui Picasso: „Oameni care-i cer frizerului să le taie cu grijă părul din urechi veneau acum să se recunoască în păpurișuri țâșnite din timpan, ale unei naturi care lasă țeasta cheală și strămută chica de-a lungul nărilor” (p. 246). Galeria Brâncuși are o încărcătură emoțională aparte (vezi cazul româncei Margie Predețeanu care a izbucnit în plâns chiar înainte de a ști că se află în fața operelor lui Brâncuși), ba chiar îi inspiră pe români să îngenuncheze lângă Măiastra („m-am

⁷ Valeriu Anania, *Rotonda plopilor aprinși. De dincolo de ape*, Prefață de Dan C. Mihăilescu, *Cronologie* de Ștefan Iloaie, Editura Polirom, 2009, p. 244. Referirile se vor face la această ediție.

⁸ Pr. Ioan Pinteș, *Reflecții inegale*, în Valeriu Anania, *Opera literară IX, Publicistica*, vol. II, Editura Limes, 2008, p. 389.

rugat și eu cu ea, preț de un ceas, într-o sângerare de suflet”), fiindcă, subliniază autorul, expoziția aceasta nu ar trebui numită retrospectivă, ci introspectivă. Despre arta lui Brâncuși, Valeriu Anania notează că este modernă „nu prin denunțare, ci prin renunțare”; ea „nu pleacă de undeva pentru ca să ajungă oareunde, ci purcede din ajungere spre întoarcerea în sinea ei; o artă contemporană cu începutul” (p. 246).

Articolul *Mistica pământului* este expresia convingerii scriitorului cu privire la existența unei legături sufletești a românului cu pământul, evocată printr-un obicei. „Solicitările care m-au emoționat până la cutremurare au fost acelea ale multor români dintre cele două ape mari de a le aduce pământ din țară. Pământ de pe o groapă, pământ de lângă o biserică, pământ dintr-o grădină, numai să fie pământ românesc! Am adus, am împărțit țărână pe ștergar și am cules bucurii din lacrimă...”⁹ Obiceiul românilor de a purta pământ într-un săculeț, la gât, un „simbol nostalgic al pământului patriei” (Petru Caraman), dar și al puterii protectoare a acestuia, va fi inserat și în piesa de teatru *Greul Pământului*, ca factor emoțional capabil să declanșeze un lanț de evenimente. Impresionante sunt și paginile despre „Drumul Dorului”. Acesta există ca denumire toponimică și a fost descoperit de autor în satul Rod, între Săliște și Poiana Sibiului. E locul „de unde purcede dorul și se întoarce”, odată cu ciobanii care pleacă la iernat cu turmele. Drumul dorului” e „...mai mult nume decât drum, un nume care nu ar trebui să dispară, (...) căci numele acesta face parte din arheologia noastră spirituală...”¹⁰ „Drumul dorului” are un singur reper sau punct de sprijin, ca al pârgheii lui Arhimede: „Dar capătul lui adevărat e unul și e aici, la marginea satului, la pragul casei. De aici purcede dorul și aici se-ntoarce”¹¹. De fapt, el este fixat în spațiul și durata obârșiilor. „Cine a spus că dorul e o abstracție? se întreabă Anania. „Aflat departe de ai săi, Valeriu Anania a continuat să rămână român, și încă unul de modă clasică, cum se socotește el însuși”¹², impunându-se precizarea că sentimentul apartenenței la un spațiu al obârșiilor nu-l scutește de atitudinii critice sau polemice față de contemporani. „Ne rostim despre Unire parcă pentru a-i arăta lumii cât suntem de dezuniți”, scrie, de pildă, cu prilejul Festivalului românesc de la Detroit (p. 213). Legat de sentimentul dorului (despre care Blaga spunea că este „organ de cunoaștere a infinitului”), în volumul de *Memorii* al lui Valeriu Anania se vede cum povestea dorului pentru pământul patriei se rostește din focul suferinței interioare, ca simptom de inadapare la „lumea nouă”, iar cultura se constituie, ca expresie a dorului, într-o punte de legătură cu o parte a sinelui la care nu se poate renunța: „Ieșisem din mușenia închisorilor, apoi din mizeria comunismului și mă pomeneam într-o civilizație pe roți, zgomotoasă, curgând în ritmuri amețitoare și ducându-te cu ea fără nici o șansă de a putea să i te sustragi”¹³. Luându-i apărarea lui Constantin C. Giurescu, poposit pe pământ american și „acuzat că a fost trimis de Securitate în ale cărui hrube a fost instruit și că nu e altceva decât o unealtă a regimului comunist din România”¹⁴, Anania precizează că la

⁹ Valeriu Anania, *De dincolo de ape. Pagini de jurnal și alte texte*, ediție îngrijită și postfață de Ioan-Nicu Turcan, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2000, p. 46.

¹⁰ Valeriu Anania, *op. cit.*, p. 56.

¹¹ *Ibidem*, pp. 60-61.

¹² Mircea Petean, *O carte dintr-o sută: De dincolo de ape de Valeriu Anania*, în volumul *Logos Arhiepiscopului Bartolomeu al Clujului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, ediție îngrijită de Ștefan Iloaie, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2001, p. 200.

¹³ Valeriu Anania, *Memorii*, Editura Polirom, 2011, p. 459.

¹⁴ *Ibidem*, p. 594.

aceleași calomnii a fost supus și el. Perioada americană a fost o perioadă a sângerărilor lăuntrice pentru Valeriu Anania, cărora aceste pagini le sunt mărturie, fiindcă, deși se afla în libertate și lumină, aflase „o lumină străină, a depărtărilor de reperele sale ontologice, pământul neamului și spiritul culturii sale”¹⁵, care îl debusola. O relatare din perioada în care s-a aflat în insulele Hawaii este grăitoare în acest sens: „Când am fost pentru prima oară la tropic, acum aproape cinci ani, m-am trezit deodată într-un univers nou, cu desăvârșire necunoscut, în care nimic, nimic nu mai semăna cu ceea ce știam: nici frunza, nici iarba, nici lumina soarelui și nici mirosul văzduhului. Toată ziua am rătăcit ca un năuc, copleșit de mirare și de un dureros sentiment al singurătății, al înstrăinării. Picasem parcă pe altă planetă, lumea mi se părea că rămăsese undeva departe, aproape ireală. Când s-a lăsat seara, am auzit greierii țârâind. Și m-au podidit lacrimile. Grozav mai țârâie greierii astă-seară! Așa trebuie să fie pe lunca Păienicii” (p. 230). Lunca Păienicii, pădurea Grădiștei, Teiul lui Tache, figura luminoasă a mamei, care spunea întâmplări **adevărate** (s.n.) despre Dumnezeu și Sfântul Petre coborâți în satul Glăvile, toate aceste amintiri sunt oferite cu grația cu care întinzi o pâine aburită pe un ștergar cititorilor săi, românii din America și Canada, despre care aflăm din *Memorii* că nu aveau cine știe ce cultură generală (confundând pe Mircea Eliade cu Heliade Rădulescu și pe zeul Pan cu Anton Pann). Emoția lirică a acelor pagini e sigur însă că li s-a transmis, fiindcă Anania nu grăia cu fața la perete, nici încifrat, ci simplu, de la inimă la inimă.

Volumul *De dincolo de ape*, prin secțiunea sa *Noi pagini de jurnal american*, are meritul de a publica aproape integral articolele casetei „Noi”, în care unii au văzut o încercare de continuare a „Biletelor de papagal”. Scrise pe patru pagini mici, pe un ton cald, confesiv, rotunde și lucrate „cu acul, în arnici subțire”, unele articole apar ca superbe bucăți fin șlefuite, de proză alegorică. Așa sunt *De din vale de Rovine* sau *Prolegomena la un Ospăț al săbiilor*. Aceasta este plasată în spațiul Siracuzei (via București!), cu trimitere la poezii de curte ai dictatorului. Aflăm din paginile *Cuvântului înainte* cum a apărut caseta „Noi”, fără program, fără școală, ca nevoie a autorului ei unic de a luneca „pe lângă teama care împruținează și disperarea care ucide”, alinându-și tristețea și singurătatea, din dorința a realiza comunicarea cu românii aflați în spațiul american. „Scriitorul se rostește nu pentru că are ceva de spus, ci pentru că nu are nimic de tăcut” (p. 240), scrie Valeriu Anania în deschiderea primului număr al casetei. Scrisul presupune adâncirea în sine și anume în acel sine care este „cel mai adevărat, poate, din câți ar fi trebuit să fii” (p. 245). Dacă se vorbește, în poezia modernă, despre scrisul care *fracturează* hârtia, Valeriu Anania se *fracturează* mai întâi pe sine, ca să poată *fractura* hârtia. Primul număr al casetei „Noi” redă povestea ieșirii dintr-o lungă claustrare a unui scriitor căruia i s-a refuzat dreptul de a publica, oricât a încercat, în revistele din țară, fiindcă purta stigmatul deținutului politic. „Responsabilii periodicelor continuau să-și sufle în pumni, de cum ne apropiam. Devenisem un fel de Moș Promoroc” (p. 240). Poeziile lui Valeriu Anania refuzate de revistele din țară au apărut într-o prestigioasă revistă din diaspora, dar acolo au stârnit reacțiile exilului „de pe extremă” (în *Memorii* se precizează clar tema de atac a contestatarilor săi, cum că ar fi fost pregătit „în hrubele securității”). O frază de o infinită tristețe scrisă în loc de concluzie va deveni ulterior leitmotivul

¹⁵ Lucian - Vasile Bâgiu, *Valeriu Anania, Scriitorul*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2006, p. 425.

eroilor morți și înviați din romanul *Străinii din Kipukua*: „Trebuia să ne fi dat seama că dintr-o societate plecasem și în ceastalaltă nu aveam ce căuta” (p. 241). Aceste pagini, amintind de tragismul scrierilor lui Oscar Wilde, se constituie într-un „strigăt al eului vorbindu-și sieși, un *de profundis* al ființei îngemănate unei lumi care i se refuză”¹⁶. Emoționante sunt și paginile publicate sub titlul *Turnul tău de fildeș*, spunând povestea celui care încetase să-și mai iubească semenii și se hotărâse să aleagă o viață pe întuneric, provocându-și orbirea. „Acolo unde te aflai și unde ți se prăbușiseră idoli” este o formulă care desemnează spațiul carceral. Orbirea voită a deținutului Valeriu Anania a putut fi evitată în ultima clipă prin apartia, în vis, a surorii sale, Milica, nevătătoare, moartă la 17 ani, care i-a spus: „n-ai dreptul să-i fii altuia povară”. La aceste gânduri, autorul mai adaugă sarea unui citat din Leon Bloy: „Nu încui niciodată ușa, de teamă ca nu cumva la pragul meu să găsesc dimineața un străin care venise să-mi ceară o bucată de pâine și murise de foame” (p. 249). Ceea ce urmează e salt în poezie pură: „te-ai uitat lung la stele și ai început să te cauți din urmă, alegându-te din viață.” (p.245). Starea sufletească a autorului pare să fi fost similară cu starea deținutului de altădată, dar ea a putut fi depășită prin chiar actul scrierii, prin deschiderea lăuntrului sufletesc spre semenul care este poate mai nefericit și însingurat decât el. Era în 1970, iar în România erau inundații, oamenii își pierdeau vieți, case și bunuri, morminte. Iată ce viziune apocaliptică se năștea de sub pana scriitorului în acele momente: „Să afli că jumătate din comuna Chiperești s-a prăvălit în șuvoiul apelor din poale și că satul Aurel Vlaicu lunecă stăruitor spre puhoaietele Mureșului, să-ți închipui că pe spinarea apelor plutesc de-a valma și se amestecă osemintele străbunilor și trupurile abia fragede ale nepoților, că leagăne și coșciuge și-au părăsit destinele și se tot duc, învârtite, într-o tovărășie dementă, că resturi dintr-un scrânciob se joacă, berbecindu-se, cu sfârâmături de cruci funerare, iată fiorul ultim și ascuțit, dureros până la nedurere, al tragediei noastre de acum” (p. 149). O anume imagine îl face să se înfioare: „Tremură sufletul la gândul că osemintele lui Blaga vor fi fost atinse de dușmănia apelor tulburi. Locul lui trebuie să fie sus”. Spirit solar fiind, găsește soluția care aduce un răspuns viguros acestei năpaste (o „ieșire prin cer!”): „Va veni poate o vreme când îi vom pofti pe meteorologi să se dea jos de pe înălțimi și ne vom îngropa morții acolo sus, pe vârfurile munților, și-i vom pune pe ei de strajă la vămile cerului. Fiece procesiune funerară ne va aminti că morții noștri nu coboară, ci urcă. Am strămuta temeliele țării pe coamele Carpaților (...). Ce-ar fi dacă ne-am rezema pe culmi?”(p.150)

Echilibrul sufletesc și-l află pe măsură ce bătăile inimii se întetesc, trăind plener compasiunea pentru suferințele celor de dincolo de ape, săvârșind un gest echivalent cu o strângere de mână, adică o pagină scrisă anume pentru ei și lacrima lor. Fiindcă Valeriu Anania îndrăznește să creadă în rostul artei până acolo încât socotește că o „pagină de literatură poate fi și o strângere de mână” (p. 252).

Caseta de literatură „Noi” se va opri la numărul 10, număr care apare în alb, în semn de protest împotriva aberației ceaușiste numite „tezele de la Mangalia” (1970).

Bibliografie:

¹⁶ *Ibidem*, p. 435.

Anania, Valeriu, *De dincolo de ape. Pagini de jurnal și alte texte*, Ediție îngrijită și postfață de Ioan- Nicu Turcan, Editura Dacia, Cluj- Napoca, 2000.

Anania, Valeriu, *Rotonda plopilor aprinși. De dincolo de ape*, Prefață de Dan C. Mihăilescu, *Cronologie* de Ștefan Iloaie, Editura Polirom, 2009.

Anania, Valeriu, *Memorii*, Editura Polirom, 2011.

Bâgiu, Lucian - Vasile, *Valeriu Anania, Scriitorul*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2006.

Ornea, Zigu, *O anchetă literară*, în „România literară”, nr. 46/1999.

Pecican, Ovidiu, *Prefața* la volumul Valeriu Anania, *Opera Literară VIII, Publicistica*, Vol. 1, Editura Limes, 2008.

Pintea, Ioan, *Reflecții inegale*, în Valeriu Anania, *Opera literară IX, Publicistica*, vol. II, Editura Limes, 2008.

Turcan, Nicolae, *Credința ca filosofie. Marginalii la gândirea Tradiției*, capitolul *Religie, politică și literatură la Bartolomeu Valeriu Anania*, prefață de Radu Preda, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2011.